Analiza antropologică a mormintelor din interiorul Bisericii „Adormirea Maicii Domnului" din incinta Mănăstirii Căpriana

Robert Daniel Simalcsik[1]

Rezumat. Studiul antropologic al mormintelor din interiorul Bisericii „Adormirea Maicii Domnului", situată în incinta Mănăstirii Căpriana, aduce o perspectivă interesantă asupra comunității asociate cu acest important lăcaș de cult. Cercetarea se concentrează pe analiza a 28 de indivizi, ale căror oseminte au fost descoperite în zonele de pridvor și pronaos ale bisericii. Scopul principal este de a reconstitui caracteristicile biologice și sociale ale acestor persoane, prin determinarea vârstei biologice, sexului antropologic, staturii și trăsăturilor fenotipice specifice. Analiza a relevat o diversitate notabilă în ceea ce privește tipologia indivizilor înmormântați. Această varietate sugerează origini geografice diferite, indicând faptul că aceștia nu erau exclusiv membri ai comunității locale, ci aveau legături cu mănăstirea sau dețineau proprietăți în zonă. Investigarea patologiilor osoase și dentare și anomaliilor oferă indicii prețioase despre stilul de viață, alimentație și afecțiunile care au marcat viața acestor persoane. Studiul scoate în evidență și aspecte paleodemografice, precum mortalitatea infantilă, care se dovedește a fi comparabilă cu cea înregistrată în necropolele obișnuite ale vremii, subliniind impactul bolilor asupra tuturor categoriilor sociale, indiferent de statutul social. Indicele de masculinitate denotă o anumită disproporționalitate, posibil legată de statutul social al femeilor în epocă și de accesul limitat la înhumarea în spațiul sacru al bisericii. Concluziile acestui studiu subliniază importanța analizei antropologice în reconstituirea istorică și socială a populațiilor din trecut, chiar și în cazul seriilor scheletice de dimensiuni reduse. Diversitatea tipologică și tabloul paleopatologic oferă o perspectivă complexă asupra vieții și morții indivizilor înmormântați în acest loc special din interiorul Mănăstirii Căpriana.
Cuvinte cheie: osteologie; paleodemografie; stil de viață; patologii; statut social.

Anthropological analysis of burials inside the "Adormirea Maicii Domnului" Church within the Căpriana Monastery. The anthropological study of the burials within the "Adormirea Maicii Domnului" Church, located in the Căpriana Monastery complex, provides an insightful perspective on the community associated with this important religious site. The research focuses on the analysis of 28 individuals, whose skeletal remains were discovered in the narthex and porch areas of the church. The primary aim is to reconstruct the biological and social

[1] Centrul de Cercetări Antropologice și Biomedicale „Olga Necrasov", Academia Română – Filiala Iași, Iași, România; Rezervația Cultural-Naturală „Orheiul Vechi", Butuceni, Republica Moldova; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Chișinău, Republica Moldova; robyboy2mail@gmail.com.

CC BY NC SA

characteristics of these individuals by determining their biological age, anthropological sex, stature, and specific phenotypic traits. The analysis revealed a notable diversity in the typology of the interred individuals. This variety suggests differing geographical origins, indicating that they were not exclusively members of the local community but had connections to the monastery or owned property in the area. The investigation of osseous and dental pathologies and anomalies provides valuable clues about the lifestyle, diet, and diseases that marked the lives of these individuals. The study also highlights palaeodemographic aspects, such as infant mortality, which proves to be comparable to that recorded in common necropolises of the time, underscoring the impact of disease on all social strata, regardless of social status. The sex ratio denotes certain disproportionality, possibly related to the social status of women in that era and limited access to burial in the sacred space of the church. The conclusions of this study emphasise the importance of anthropological analysis in the historical and social reconstruction of past populations, even in the case of skeletal series of reduced dimensions. The typological diversity and palaeopathological picture offer a complex perspective on the life and death of the individuals buried in this special place within the Căpriana Monastery.
Keywords: osteology; palaeodemography; lifestyle; pathologies; social status.

.....

I. Considerații generale

Mănăstirea Căpriana este considerată unul dintre cele mai vechi lăcașuri de cult din Republica Moldova, situată în partea centrală a țării, la circa 40 km de capitala Chișinău. Mănăstirea a fost ridicată într-o zonă împădurită, denumită „Codrii Lăpușnei", care se află în vecinătatea râului și lacului Înșovăț, pe teritoriul raionului Criuleni.

Interiorul Mănăstirii Căpriana are documentate, în total, patru spații funerare. Unul dintre acestea se află în interiorul Bisericii „Adormirea Maicii Domnului", care este lăcașul de cult existent cel mai vechi, aceasta fiind și necropola care face obiectul studiului de față.

Cel de-al doilea spațiu funerar este un cimitir situat în jurul Bisericii „Adormirea Maicii Domnului", al treilea – un cimitir în preajma Bisericii „Sf. Gheorghe" (lăcaș de cult „mai nou", datând din anul 1840) și al patrulea, tot un cimitir, aflat în zona de nord-est a mănăstirii. După aprecierile arheologilor care s-au preocupat de studiul acestor spații funerare, cele mai vechi înmormântări sunt, cu siguranță, cele din preajma Bisericii „Adormirea Maicii Domnului", necropola fiind utilizată încă de la începutul folosirii bisericii, adică din secolul al XV-lea sau începutul secolului al XVI-lea și până în secolul al XIX-lea. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și până în secolul al XVIII-lea, cu anumite întreruperi, a funcționat și spațiul funerar din interiorul Bisericii „Adormirea Maicii Domnului", care a adăpostit ctitori și personalități de rang boieresc și membri ai familiilor acestora. Cea de-a patra necropolă a mănăstirii (și cea mai nouă), funcționează începând cu secolul al XIX-lea și este folosită și actualmente (Eșanu, Postică 2019, p. 154) (**Fig. 1/1–4**).

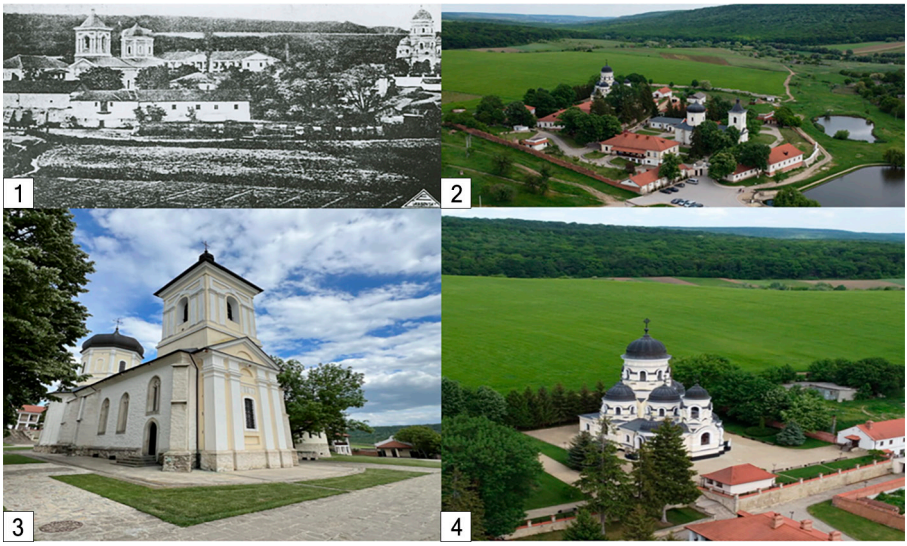

Fig. 1. 1. Imagine de ansamblu din perioada interbelică, când Mănăstirea Căpriana se afla pe teritoriul județului Lăpușna (https://manastireacapriana.md/istoric/); 2. Imagine de ansamblu cu actuala Mănăstire Căpriana; 3. Imagine cu Biserica „Adormirea Maicii Domnului”; 4. Imagine cu Biserica „Sfântul Gheorghe” (https://www.trecator.ro/europa/republica-moldova/manastirea-capriana-republica-moldova/).

Fig. 1. 1. Panoramic view from the interwar period, when the Căpriana Monastery was located in Lăpușna County (https://manastireacapriana.md/istoric/); 2. Panoramic view of the current Căpriana Monastery; 3. Image of the “Adormirea Maicii Domnului” Church; 4. Image of the “ Sfântul Gheorghe “ Church (https://www.trecator.ro/europa/republica-moldova/manastirea-capriana-republica-moldova/).

II. Materialul și metodele de studiu

Materialul osteologic avut la dispoziție pentru acest studiu este unul foarte interesant; provine din interiorul Bisericii „Adormirea Maicii Domnului”, situată în incinta Mănăstirii Căpriana. Acesta a fost catalogat ca făcând parte din două zone ale incintei bisericii și anume, din pridvor și din pronaosul lăcașului de cult. Astfel, am avut pentru analiză osemintele provenite de la 28 de indivizi, repartizați, în funcție de locul descoperirii, astfel: cinci din pridvorul bisericii și 23 din pronaosul bisericii. În cadrul prezentării rezultatelor analizei, materialul va fi descris în aceeași ordine, iar cel din pronaosul bisericii va apărea în succesiune cronologică, așa cum a fost periodizat de către arheologii descoperitori (Eșanu, Postică 2019, p. 160).

Elementele scheletice au fost identificate și sortate anatomic. S-a stabilit lateralitatea și atribuirea individuală a oaselor (White, Folkens 2005). S-au înregistrat starea de conservare a materialului scheletic (Connell 2008), starea

de reprezentare (Buikstra, Ubelaker 1994, p. 5–8) și modificările tafonomice (Buikstra, Ubelaker 1994, p. 95–106).

Estimarea vârstei biologice la deces pentru indivizii sub-adulți, adică cei care nu au atins pragul de 18/20 ani (*infans* I, *infans* II și *juvenis*), s-a realizat ținând cont de etapa de erupție a dentiției temporare și înlocuirea acesteia cu dentiția definitivă (gradul de mineralizare a coroanei, gradul de formare a rădăcinilor dentare și momentul propriu-zis de erupție), gradul de osificare a epifizelor la diafize, gradul de concreștere a discurilor la corpurile vertebrale și lungimea oaselor scheletului apendicular (pe baza standardelor de lungime, prelevate prin metoda măsurătorilor radiografice) (Maresh 1955; 1970; Moorrees, Fanning, Hunt 1963; Fazekas, Kosa 1978; Ubelaker 1979; Jeanty 1983; Schaefer, Black, Scheuer 2009).

Pentru indivizii cu vârsta biologică la deces mai mare de 18/20 de ani (*adultus*, *maturus* și *senilis*), indicatorii utilizați în estimarea acesteia au fost: la nivel cranian – obliterarea suturilor craniene și prezența unor modificări degenerative; la nivel dentar – gradul de uzură a suprafețelor de masticație ale coroanelor și unele fenomene patologice, cum ar fi căderea/pierderea *antemortem* a dinților, resorbția marginilor alveolare sau instalarea parodontozei; la nivel postcranian – modificările degenerative de la nivelul suprafețelor de articulație (în mod special al faciesului simfizar de la nivelul oaselor coxale și al suprafeței sacro-iliace), modificarea țesutului spongios de la nivelul meta-epifizar proximal al humerusului și femurului și existența unor procese patologice ce pot fi legate de înaintarea în vârstă. În final, vârsta biologică a fost încadrată pe categorii (Buikstra, Ubelaker 1994, p. 9).

Determinarea sexului antropologic s-a realizat în special pentru indivizii care au depășit vârsta biologică de 18/20 de ani, adică pentru adulți, utilizând toate fragmentele scheletice care au oferit date biomorfometrice. Când am decelat indicatori scheletici discriminatorii în cazul sub-adulților, sexul a fost determinat și în cazul acestora, cu rezervele impuse de metodologie. Pentru a asigura un grad cât mai mare de exactitate a determinărilor, am combinat observațiile morfoscopice cu datele dimensionale (metrice), alături de care stabilirea unor funcții discriminante aduce o confirmare a diagnosticului stabilit inițial după criterii clasice. Pentru determinarea sexului au fost luați în considerație următorii indicatori: la nivel cranian – aspectul general al neurocraniului și viscerocraniului (forma frunții și gradul de înclinare a acesteia, grosimea marginilor supraorbitare, dimensiunea și volumul proceselor mastoide și aspectul zigomaticelor), caracteristicile mandibulei, grosimea și robusticitatea oaselor, dezvoltarea reliefului osos (supraorbitar, glabelar, nucal, mastoidian și zigomatic); la nivel postcranian – caracteristicile centurii pelviene, dimensiunea suprafețelor de articulație, dezvoltarea inserțiilor musculare și robusticitatea/gracilitatea osaturii (Périer 1935; 1949; Nemeskéri, Harsányi, Acsády 1960; Stradalova 1975; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1979;

Ubelaker 1979; Brothwell 1981; Smith, Knight 1984; Buikstra, Ubelaker 1994; Mays 1998; Bruzek 2002; Walrath, Turner, Bruzek 2004; White, Folkens 2005; Schmitt 2005; Blanchard 2010; Latham, Finnegan 2010).

Pentru analiza biometrică și conformativă, am avut în vedere prelevarea a 10 dimensiuni absolute pentru neurocraniu și 25 pentru scheletul facial. Pe baza acestor date biometrice absolute au fost calculați 28 de indici cefalo-faciali (dimensiuni relative), care alături de caracteristicile morfoscopice au permis caracterizarea conformativă.

Pentru scheletul postcranian am luat în considerație prelevarea a 31 de dimensiuni absolute de la toate oasele lungi ale membrelor superioare și inferioare (femur, tibie, peroneu, humerus, radius și cubitus), iar pe baza acestora au fost calculați ulterior 14 indici corespunzători (ce reprezentă dimensiuni relative).

După prelevarea/verificarea datelor biometrice absolute și relative (Martin 1928; Martin, Saller 1957–1966; Buikstra, Ubelaker 1994), acestea au fost încadrate în categorii, conform scărilor dimorfice (Alexeev, Debetz 1964). S-au notat observațiile morfoscopice la nivel cranian (forma craniului, dezvoltarea reliefului cranian și a regiunii mastoidiene, caracteristicile occipitalului, zigomaticelor, bolții palatine și mandibulei, profunzimea fosei canine și dezvoltarea spinei nazale) și postcranian (Broca 1875; Eickstedt 1934; Olivier 1969).

Statura scheletică probabilă a fost calculată după lungimea oaselor membrelor superioare și inferioare întregi sau întregite prin reconstituire (Manouvrier 1892; Pearson 1899; Breitinger 1938; Trotter, Gleser 1952; 1958; Bach 1965). Valoarea medie finală a fost încadrată în categoriile corespunzătoare fiecărui sex (Alexeev, Debetz 1964).

Au fost identificate traumatismele, anomaliile și patologiile dentare și osoase, trăsăturile non-metrice craniene și postcraniene (Barnes 1994; 2012; Mays 1998; Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Ortner 2003; Mann, Hunt 2005; Roberts, Manchester 2007; Katzenberg, Saunders 2008; Brickley, Ives 2008; Waldron 2009; Mann, Hunt, Lozanoff 2016).

Am luat în considerație și particularitățile scheletice apreciate în literatura de specialitate drept adaptări funcționale sau indicatori ocupaționali și ai stilului de viață, numite și entezopatii mecanice sau indicatori musculo-scheletici, cum ar fi forma diafizelor femurului și tibiei, gradul de platimerie femurală, prezența pilastrului femural, gradul de platicnemie tibială, dezvoltarea reliefului osos pe toate oasele scheletului postcranian (în special pe oasele membrelor și centurilor) și modificările entezopatice (Molleson, Blondiaux 1994; Hawkey, Merbs 1995; Pálfi, Dutour 1996; Chapman 1997; Hawkey 1998; Robb 1998; Al-Oumaoui, Jimenez-Brobeil, Souich 2004; Molleson 2007; Myszka, Piontek 2012; Barnes 2012).

Prelucrarea statistică a datelor metrice prelevate de pe segmentele cranian şi postcranian s-a realizat prin calcularea următorilor parametri: media aritmetică (M), deviaţia standard (δ), valorile minimă (min) şi maximă (max) şi coeficientul de variabilitate (V).

Un alt aspect pentru care am optat în acest studiu este aprecierea tipului antropologic, cu toate că în prezent există tendinţa de a ocoli acest subiect sau chiar de a nega problema tipurilor antropologice şi a o înlocui. Considerăm că un astfel de studiu nu trebuie exclus din cercetarea antropologică populaţională, în special în situaţiile în care analizele genetice sunt inaccesibile din diverse cauze. Metoda tipologică a dat de-a lungul timpului trăsăturile de bază ale subîmpărţirii populaţiei umane pe baza unui material documentar bogat şi rămâne una dintre metodele simple, accesibile şi non-invazive pentru cercetarea structurii populaţiilor dispărute, fie ele şi medievale târzii.

Evaluarea tipului antropologic la seria scheletică deshumată din interiorul Bisericii „Adormirea Maicii Domnului" din incinta Mănăstirii Căpriana a fost posibilă doar în situaţiile în care starea de conservare a osemintelor, gradul de reprezentare a scheletului şi prezenţa trăsăturilor avute la dispoziţie au permis acest diagnostic. Tipul antropologic a fost apreciat după clasificarea elaborată de Cheboxarov (1951; *apud* Boev 1972), dar şi după alte metode recomandate şi completate cu aspecte speciale de ordin taxonomic (Eickstedt 1934; Coon 1939; Bunak, Nesturch, Roginskij 1941; Vallois 1934; 1944; 1953; 1965; Stevens Coon 1954; Biasutti 1959; Boev 1972; Baker 1974; King 1981). S-au luat în consideraţie datele biometrice absolute şi relative, dar şi cele morfoscopice, în special de la nivel cranio-facial. S-a ţinut cont şi de statura scheletică sau de gradul de robusticitate/gracilitate scheletică. Ulterior, pe baza caracterizării individuale, am analizat tipologia la nivel populaţional.

III. Catalogul scheletelor analizate antropologic

1. Pridvorul bisericii

În pridvorul bisericii au fost descoperite cinci schelete.

M65. Vârsta biologică la deces: 2–3 ani (*infant* sau *infans* I). Sexul antropologic: indeterminabil. Starea de conservare: moderată. Schelet aproximativ complet (segment cranian cu lipsuri doar la nivelul regiunii parieto-temporale de pe partea stângă; segment postcranian fragmentar). Dentiţia: provizorie. Anomalii/patologii osoase şi dentare: absente sau neobservabile.

M66. Vârsta biologică la deces: 40–45 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus* II). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: moderată. Schelet slab reprezentat (segment cranian cu lipsuri la nivelul occipitalului şi oaselor feţei;

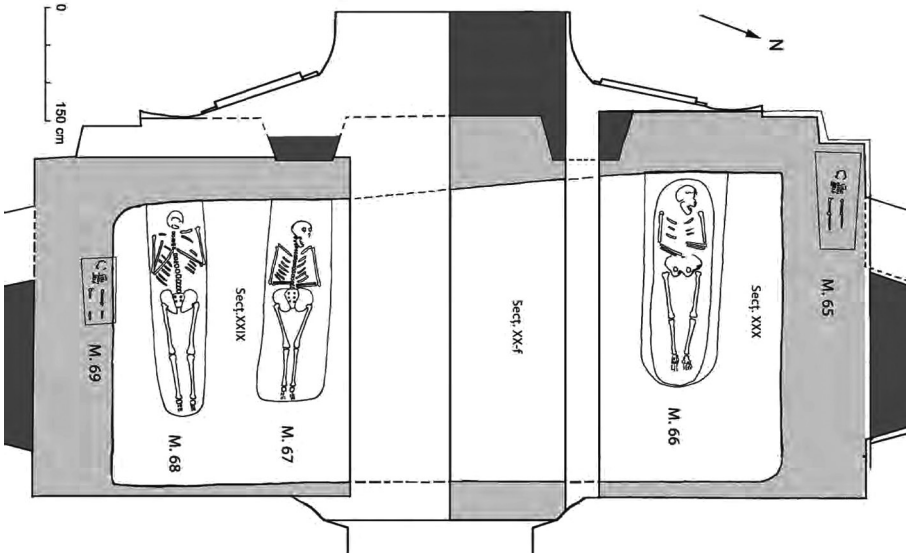

Fig. 2. Mormintele descoperite în pridvorul bisericii (după Eșanu, Postică 2019, p. 157, fig. 117).
Fig. 2. The graves discovered in the church's porch (after Eșanu, Postică 2019, p. 157, fig. 117).

segment postcranian prezent prin vertebre toracale și lombare slab conservate, coaste foarte fragmentate și oasele membrelor). Osatură robustă. Anomalii dentare: hipodonție a M_3 (bilaterală). Patologii dentare: patru pierderi *antemortem* (P^2, M^2, M^3 de pe partea stângă și P^2 de pe partea dreaptă); o carie de gradul 1 (M_2 de pe partea dreaptă); tartru supragingival. Uzură dentară avansată de tip atriție. Anomalii/patologii osoase absente sau neobservabile. Statura scheletică: 170 cm (categoria mare). Tip antropologic: trăsături dinaroide amestecate cu elemente est-europoide.

M67. Vârsta biologică la deces: 25–30 ani (adult tânăr sau *adultus*). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: bună. Schelet aproximativ complet (segment cranian cu lipsuri la nivelul mandibulei; segment postcranian cu lipsuri la nivelul coloanei vertebrale și unor epifize ale oaselor lungi ale membrelor). Osatură relativ robustă. Anomalii dentare: absența congenitală bilaterală a M^3 și M_3. Patologii dentare: o carie de gradul 2 (P_2 de pe partea stângă); trei carii de gradul 5 însoțite de câte un abces (M^1, M^2, M_1 de pe partea stângă); tartru supragingival; osteoliza avansată a alveolelor dinților afectați de abcese. Uzură dentară slabă de tip atriție. Traumatisme: fractură pe clavicula dreaptă și pe tibia dreaptă, ambele vindecate relativ corect, cu depunere osoasă în exces a calusului. Statura scheletică: 164 cm (categoria mijlocie). Tip antropologic: trăsături mediteranoide în amestec cu elemente nordoide.

M68. Vârsta biologică la deces: 40–45 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus* II). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: bună. Schelet aproximativ complet (segment cranian complet; segment postcranian complet, dar fragmentar la nivelul unor oase lungi ale membrelor). Osatură robustă. Patologii dentare: două carii (M^1 și M^2 de pe partea stângă); un abces (M^1 de pe partea stângă); tartru supragingival. Uzură dentară moderată de tip atriție. Patologii osoase: osteoartrită lombară (osteofite marginale de mari dimensiuni). Statura scheletică: 174 cm (categoria mare). Tip antropologic: trăsături dinaroide amalgamate cu elemente nordoide, mediteranoide și proto-europoide.

M69. Vârsta biologică la deces: 1,5–2 ani (*infant* sau *infans* I). Sexul antropologic: indeterminabil. Starea de conservare: precară. Schelet reprezentat parțial (segment cranian incomplet și fragmentar; segment postcranian prezent doar prin mici fragmente din corpurile și arcurile vertebrelor, femure si tibii foarte friabile și fragmentare). Dentiția: provizorie (în proces de erupție). Anomalii/patologii osoase și dentare: absente sau neobservabile.

2. Pronaosul bisericii

Doar o parte din mormintele descoperite în pronaosul bisericii au beneficiat de analiză antropologică. Unul dintre acestea, M48, considerat important de către arheologi, pentru că ar fi aparținut Mariei Spancioc[2], nu a fost analizat antropologic, materialul osteologic nefiind pus la dispoziție în momentul efectuării analizelor.

Mormintele din pronaos sunt periodizate în cinci grupe cronologice, așa cum au făcut autorii descoperirii: „Cronologia mormintelor din biserica de la Căpriana este stabilită în baza descoperirilor monetare, a stratigrafiei arheologice, a inscripțiilor funerare, a unor informații scrise etc. În 11 morminte au fost descoperite monede: în 9 cazuri – câte o piesă, într-un caz – două monede și în altul – un tezaur monetar" (Eșanu, Postică 2019 p. 154). În cele ce urmează, am efectuat descrierea scheletelor din interiorul lăcașului de cult conform acestei cronologii stabilite de către arheologii Andrei Eșanu și Gheorghe Postică. Astfel, descrierea a fost împărțită pe cinci intervale de timp, după cum urmează: 1565–1580; 1580–1590; 1590–1615; 1615–1630; 1730–1767.

[2] Conform actului din 12 ianuarie 1617, la 11 aprilie 1560 satul Alexinți a fost dăruit Mănăstirii Căpriana de către Maria, fiica boierului Spancioc, aflat pe acele timpuri în înalte funcții dregătorești – pârcălab de Iași (1552–1553), pârcălab de Roman (1558–1559), mare spătar, mare vornic, omorât la 1564 (Stoicescu 1971, p. 325). Maria Spancioc a decedat după anul 1552, înmormântată drept recunoștință la Căpriana, „grație faptelor sale ctitoricești deosebite pentru acest locaș sfânt" (Eșanu, Postică 2019, p. 160). Mormântul acesteia era situat în cavoul de piatră din colțul de nord-est al pronaosului, fiind primul din biserică (MEF, vol. I, doc. 29, p. 74–76; vol. I, doc. 138, p. 312, *apud* Eșanu, Postică 2019, p. 104, 155, 158, 160).

Perioada 1565–1580

M39. Vârsta biologică la deces: 30–35 ani (adult tânăr sau *maturus* I). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: bună. Schelet aproximativ complet (segment cranian complet; segment postcranian cu lipsuri la nivelul coloanei vertebrale). Osatură foarte robustă. Anomalii/patologii osoase și dentare: absente sau neobservabile. Uzură dentară slabă de tip atriție. Statura scheletică: 173 cm (categoria mare). Tip antropologic: trăsături est-europoide mixate cu elemente dinaroide și alpinoide.

M48. Vârsta biologică la deces: 45–50 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus* II). Sexul antropologic: feminin. Schelet neanalizat antropologic; a fost posibilă doar estimarea vârstei la deces (informații preluate din surse istorice și arheologice – pentru detalii, vezi nota 2).

M70. Vârsta biologică la deces: 50–60 ani (adult bătrân sau *maturus* III). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: bună. Schelet reprezentat parțial (segment cranian cu lipsuri la nivelul bazioccipitalului; segment postcranian fără oasele lungi ale membrelor inferioare). Osatură robustă. Anomalii osoase: patru osiculi suplimentari pe sutura lambdoidă. Patologii dentare: cinci pierderi *antemortem* (M^1, M^2, P_2, de pe partea dreaptă și M^1, M^2, M_1, de pe partea stângă); tartru supragingival. Uzură dentară avansată de tip atriție. Patologii osoase: hiperostoză porotică activă pe suprafața osului frontal; osteoartrită lombară (osteofite marginale); hernie intervertebrală. Statură scheletică: 168 cm (categoria supramijlocie). Tip antropologic: trăsături proto-europoide mixate cu elemente mediteranoide și dinaroide. În inventarul osteologic am identificat un os tarsian provenit de la un ovicaprin.

M72. Vârsta biologică la deces: 30–35 ani (adult tânăr sau *maturus* I). Sexul antropologic: probabil masculin (determinat cu rezerve, după un fragment de frontal cu torus supraorbital accentuat – element dimorfic caracteristic bărbaților). Starea de conservare: extrem de precară, cu lipsuri foarte mari la toate segmentele scheletice. Resturi osoase amestecate (aparent o depunere secundară).

M73. Vârsta biologică la deces: 20–25 ani (adult tânăr sau *adultus*). Sexul antropologic: probabil feminin. Starea de conservare: moderată. Schelet reprezentat parțial (segment cranian fragmentar, prezent doar prin mandibula reîntregibilă); segment postcranian cu lipsuri la nivelul coloanei vertebrale și membrului inferior de pe partea dreaptă). Osatură gracilă. Anomalii/patologii osoase și dentare: absente sau neobservabile. Uzură dentară slabă de tip atriție. Statura scheletică: 157 cm (categoria supramijlocie). Trăsături tipologice mediteranoide și est-europoide (ostice).

Perioada 1580–1590

M58. Vârsta biologică la deces: 35–40 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus* I). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: slabă spre moderată. Schelet slab reprezentat (segment cranian cu lipsuri la nivelul mandibulei și bazioccipitalului; segment postcranian fragmentar, nerestaurabil). Patologii dentare: o carie de gradul 3 (M^1 și M^2 de pe partea stângă și P^2 și M^1 pe partea dreaptă); tartru supragingival. Uzură dentară moderată de tip atriție. Anomalii/patologii osoase: absente sau neobservabile. Tip antropologic: trăsături nordoide combinate cu elemente est-europoide.

M62. Vârsta biologică la deces: 38–40 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus* I). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: bună. Schelet reprezentat parțial (segment cranian complet; segment postcranian prezent prin oasele lungi ale membrelor și cele ale centurii pelviene). Osatură robustă. Anomalii osoase: sutura metopică; un os *inca* în punctul cranian *lambda*. Patologii dentare: două carii de gradul 3 (M^2 de pe partea dreaptă și M_2 de pe partea dreaptă); trei pierderi *antemortem* (P^1, P^2 și M_2 de pe partea dreaptă); tartru supragingival. Uzură dentară moderată de tip atriție și abrazie. Statura scheletică: 168 cm (categoria supramijlocie). Tip antropologic: trăsături dinaroide mixate cu elemente nordoide și mediteranoide, elemente proto-europoide (torus supraorbitar accentuat).

M63. Vârsta biologică la deces: 18–25 ani (adult tânăr sau *adultus*). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: moderată. Schelet aproximativ complet (segment cranian cu lipsuri la nivelul mandibulei și oaselor feței; segment postcranian cu lipsuri la nivelul coloanei vertebrale și a unor epifize ale oaselor lungi ale membrelor). Osatură relativ robustă. Anomalii dentare: hipodonție bilaterală a M_3. Patologii dentare: o carie de gradul 2 (P_2 de pe partea stângă); două carii de gradul 5 însoțite de câte un abces (M^1, M_1 de pe partea stângă); tartru supragingival. Patologii osoase: hiperostoză porotică activă (*cribra orbitalia*). Uzură dentară slabă de tip atriție, combinată cu abrazie accentuată a incisivilor centrali. Statura scheletică: 166 cm (categoria mijlocie). Tip antropologic: trăsături dominant mediteranoide cu elemente nordoide și est-europoide (ostice).

M64. Vârsta biologică la deces: 50–60 ani (adult bătrân sau *maturus* III). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: bună. Schelet aproximativ complet (segment cranian fragmentar, reîntregibil parțial; segment postcranian cu lipsuri la nivelul coastelor și vertebrelor toracice). Osatură robustă. Anomalii osoase: sutură metopică. Patologii dentare: parodontoză; 21 de pierderi *antemortem* (I^1, I^2, M^1, M^2, M^3, I_1, I_2, P_1, P_2, M_1, M_2, M_3 de pe partea dreaptă și I^1, P^1, M^1, M^2, M^3, I_1, P_1, P_2, M_1 de pe partea stângă); trei carii în ultimul stadiu de severitate, însoțite de câte un abces (P^1, P^2 de pe partea dreaptă); tartru supragingival. Uzură dentară avansată de tip atriție și abrazie. Patologii osoase: resorbția peretelui osos

al maxilarului (cauzată de parodontoză), ce a dus la modificarea formei bolții palatine; osteoartrită lombară cu osteofite marginale la nivelul L1 și L2, cu urme de herniere. Statura scheletică: 170 cm (categoria mare). Tip antropologic: trăsături nordoide mixate cu elemente est-europoide și dinaroide.

Perioada 1590–1615

M49. Vârsta biologică la deces: 45–50 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus* II). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: bună. Schelet aproximativ complet (segment cranian cu lipsuri la nivelul oaselor feței; segment postcranian fragmentar, cu lipsuri la nivelul ambelor centuri pe partea dreaptă și a unor vertebre cervicale și toracice). Osatură robustă. Patologii dentare: nouă pierderi *antemortem* (I^1, I^2, P^1, M^1, M_1 de pe partea stângă și P^1, P^2, P_2, M_2 de pe partea dreaptă); un abces (I^1 de pe partea dreaptă); tartru supragingival. Uzură dentară moderată de tip atriție. Patologii osoase: osteoartrită în zona toracală-lombară (sunt prezente osteofite marginale). Statura scheletică: 164 cm (categoria mijlocie). Tip antropologic: trăsături proto-europoide, elemente est-europoide (ostice) și elemente mediteranoide. Mențiune: mormântul este atribuit de arheologi pitarului Dumitru Buzo, decedat în anul 1607, luna decembrie (Eșanu, Postică 2019 p. 155, 160).

M50. Vârsta biologică la deces: 50–60 ani (adult bătrân sau *maturus* III). Sexul antropologic: feminin. Starea de conservare: moderată. Schelet slab reprezentat, cu segmentul cranian relativ complet, mandibulă reprezentată fragmentar. Distrugeri *postmortem* la nivelul oaselor faciale de pe partea dreaptă. Segmentul postcranian este slab reprezentat, cu fragmente din coaste, vertebre și câteva oase lungi, mai bine conservate fiind cele din centura pelviană. Oase craniene relativ robuste. Patologii dentare: parodontoză, cu resorbție accentuată a marginilor alveolare pe arcada superioară; două carii (I^2 de pe partea dreaptă și P^1și P^2 de pe partea stângă); șase pierderi dentare *antemortem* (P^1, P^2, M^1, M^2, M^3 de pe partea dreaptă și M^1 de pe partea stângă); tartru supragingival. Uzură dentară moderată de tip atriție. Patologii osoase: osteoartrită în zona cervicală, toracală și lombară. Tip antropologic: trăsături est-europoide cu elemente nordoide (mormântul este atribuit de arheologi soției pitarului Dumitru Burzo, pe nume Cristina (Eșanu, Postică 2019 p. 160).

M51. Vârsta biologică la deces: 9–10 ani (copil sau *infans* II). Sexul antropologic: probabil feminin. Starea de conservare: bună. Schelet aproximativ complet (segment cranian complet; segment postcranian relativ complet). Dentiția: mixtă. Anomalii/patologii osoase și dentare: absente sau neobservabile.

M52. Vârsta biologică la deces: 6–12 luni (*infant* sau *infans* I). Sexul antropologic: indeterminabil. Starea de conservare: precară. Schelet slab reprezentat (segment cranian prezent doar prin patru mici fragmente din frontal și parietale; segment postcranian prezent prin fragmente dintr-un omoplat, coaste, un calcaneu și

din diafiza unui cubitus). Anomalii/patologii osoase și dentare: absente sau neobservabile.

M53. Vârsta biologică la deces: 6–12 luni (*infant* sau *infans* I). Sexul antropologic: indeterminabil. Starea de conservare: slabă spre moderată. Schelet reprezentat parțial (segment cranian prezent prin fragmente din oasele neurocraniului și maxilare; segment postcranian prezent prin câteva mici fragmente din vertebre, coaste și coxal). Dentiția: provizorie (în proces de erupție). Anomalii/patologii osoase și dentare: absente sau neobservabile.

M54. Vârsta biologică la deces: 25–30 ani (adult tânăr sau *adultus*). Sexul antropologic: feminin. Starea de conservare: moderată spre bună. Schelet aproximativ complet (segment cranian complet; segment postcranian fragmentar). Osatură relativ gracilă. Anomalii dentare: hipodonția I^2, bilateral. Patologii dentare: carie de gradul 1 pe M_1 de pe partea dreaptă; slab tartru supragingival. Uzură dentară slabă de tip atriție. Anomalii și patologii osoase absente sau neobservabile. De semnalat este faptul că în zona simfizei pubiene se remarcă cicatrici pubiene, acestea fiind un posibil indicator al multiplelor parturiții. Statura scheletică: 164 cm (categoria mare). Tip antropologic: trăsături mediteranoide și nordoide, cu elemente alpinoide.

M55. Vârsta biologică la deces: 35–45 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus* II). Sexul antropologic: probabil feminin. Starea de conservare: moderată. Schelet reprezentat parțial; segment cranian reprezentat prin fragmente de frontal și occipital, malare, un ram mandibular cu o parte de corp mandibular ce indică prezența molarului terțiar; segment postcranian slab conservat, cu lipsuri în zona cutiei toracice, coloanei vertebrale și epifizelor oaselor lungi ale membrelor (doar humerusul drept este complet). Osatură gracilă. Anomalii/patologii osoase și dentare: absente sau neobservabile. Statura scheletică: 155 cm (categoria mijlocie). Tip antropologic mediteranoid, cu accente est-europoide.

M57. Vârsta biologică la deces: 30–35 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus* I). Sexul antropologic: feminin. Starea de conservare: medie spre bună. Schelet reprezentat parțial (segment cranian aproape complet; segment postcranian cu lipsuri la nivelul cutiei toracice, coloanei vertebrale și epifizelor oaselor lungi ale membrelor). Osatură gracilă. Patologii dentare: patru pierderi *antemortem* (M^2 de pe partea dreaptă și P^2, M^1, M_1 de pe partea stângă); tartru supragingival moderat. Uzură dentară moderată de tip atriție. Anomalii/patologii osoase absente sau neobservabile. Statura scheletică: 154 cm (categoria supramijlocie). Tip antropologic: trăsături mediteranoide cu elemente dinaroide și est-europoide (ostice).

M61. Vârsta biologică la deces: 20–25 ani (adult tânăr sau *adultus*). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: moderată. Schelet slab reprezentat (segment cranian cu lipsuri la nivelul oaselor feței; segment postcranian extrem de friabil și aproape imposibil de restaurat). Anomalii și patologii osoase și dentare

absente sau neobservabile. Uzură dentară slabă de tip atriție. Statura scheletică: 164 cm (categoria mijlocie). Tip antropologic: trăsături mediteranoide mixate cu elemente nordoide și alpinoide.

Perioada 1615–1630

M40. Vârsta biologică la deces: 35–40 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus* I). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: precară. Schelet slab reprezentat (segment cranian aproape absent; segment postcranian prezent doar prin câteva oase fragmentare ale centurilor și trei vertebre lombare). Osatură relativ robustă. Anomalii/patologii osoase și dentare: absente sau neobservabile. Tip antropologic est-europoid cu elemente dinaroide.

M60. Vârsta biologică la deces: 18–20 ani (adult tânăr sau *adultus*). Sexul antropologic: feminin. Starea de conservare: precară. Schelet slab reprezentat (segment cranian foarte fragmentar; segment postcranian prezent doar prin epifizele oaselor lungi ale membrelor și un fragment de coxal). Osatură gracilă. Anomalii/patologii osoase și dentare: absente sau neobservabile. Statura scheletică aproximată (după restaurarea unui cubitus și a tibiei de pe partea dreaptă): 158 cm (categoria supramijlocie).

Perioada 1730–1767

M56. Vârsta biologică la deces: 35–40 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus* I). Sexul antropologic: masculin. Starea de conservare: medie spre bună. Schelet reprezentat parțial (segment cranian incomplet și fragmentar, reîntregibil parțial, fără mandibulă; segment postcranian prezent prin oasele lungi ale membrelor și ale centurii pelviene). Osatură robustă. Anomalii osoase: două osicule suplimentare pe sutura lambdoidă, în punctul cranian *lambda* (oase *inca*). Patologii dentare: trei carii de gradul 3 spre 4 (M^2 și M_2 de pe partea dreaptă și M^2 de pe partea stângă); două pierderi *antemortem* (P^1 și P_2 de pe partea dreaptă); tartru supragingival moderat. Uzură dentară moderată de tip atriție. Statura scheletică: 168 cm (categoria supramijlocie). Tip antropologic: trăsături dinaroide cu elemente nordoide și mediteranoide.

M59. Vârsta biologică la deces: 13–15 ani (adolescent sau *infans* II). Sexul antropologic: probabil masculin. Starea de conservare: precară. Schelet slab reprezentat și fragmentar (segment cranian cu lipsuri la nivelul temporalelor, occipitalului și feței; segment postcranian cu lipsuri la nivelul centurii pelviene și scapulare și a coloanei vertebrale). Dentiția: definitivă. Anomalii/patologii osoase și dentare: absente sau neobservabile.

M71. Vârsta biologică la deces: 9–12 luni (*infant* sau *infans* I). Sexul antropologic: indeterminabil. Starea de conservare: extrem de precară. Schelet

foarte slab reprezentat (segment cranian prezent prin fragmente din neurocraniu și zigomaticul de pe partea stângă; segment postcranian prezent doar prin fragmente din femure și humerusuri). Dentiția: provizorie (în proces de erupție, după coroanele dentare m^1 și m_1 prezente). Anomalii/patologii osoase și dentare: absente sau neobservabile.

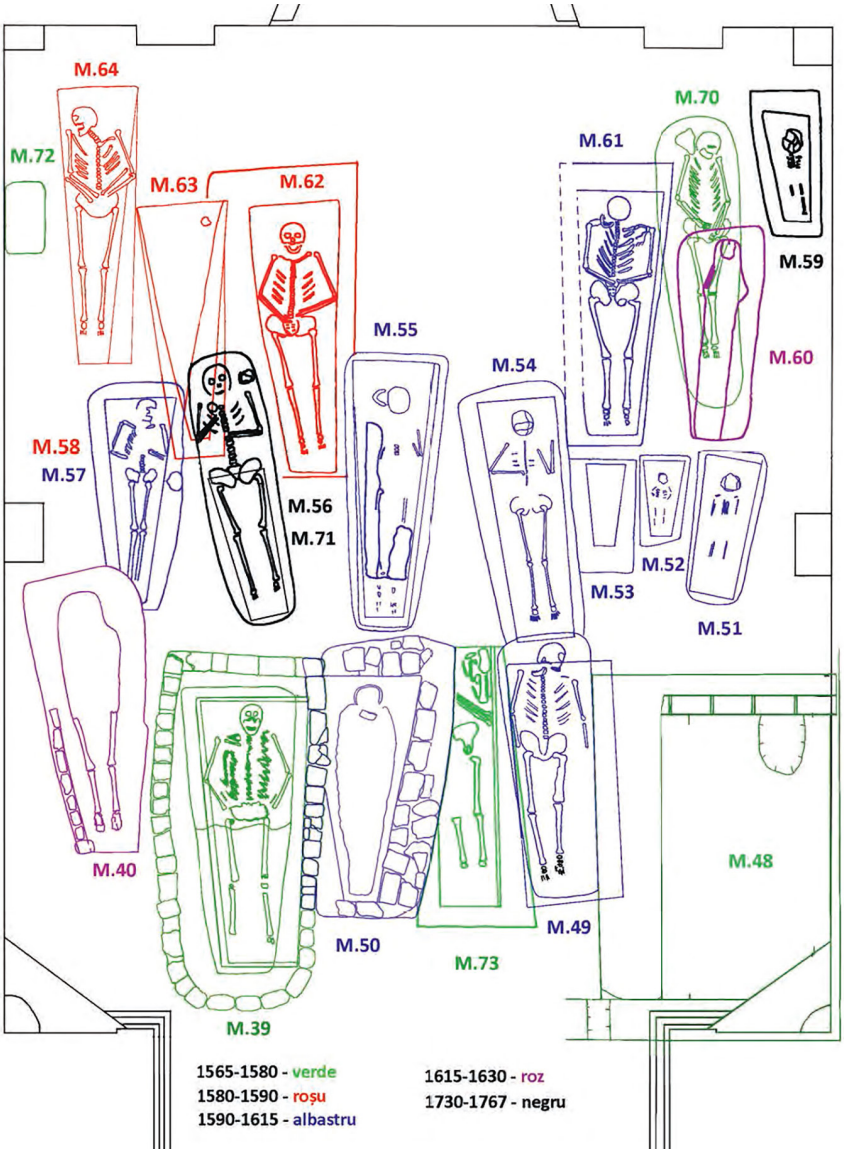

Fig. 3. Mormintele descoperite în pronaosul bisericii (după Eșanu, Postică 2019, p. 156, fig. 116).
Fig. 3. The graves discovered in the church's narthex (after Eșanu, Postică 2019, p. 156, fig. 116).

IV. Considerații finale și câteva date comparative

Seria scheletică analizată este una de mici dimensiuni, dar foarte importantă din punct de vedere istoric și arheologic, deoarece aceste schelete provin de la persoane importante ale acelor vremuri, lucru ușor de dedus datorită faptului că înhumările au fost realizate într-un lăcaș de cult. Un alt fapt remarcabil este că defuncții, cel mai probabil, nu fac parte integrantă din populația locală, ci sunt legați de aceasta prin intermediul mănăstirii sau prin drepturi de proprietate pe care le dețin în zona acesteia. Dar, cu toate acestea, scheletele au fost analizate ca fiind un tot unitar, prin natura faptului că au fost înhumate în același spațiu funerar.

Din valorile demografice pe care le-am analizat, sunt interesante doar câteva aspecte. Acestea ne evidențiază unicitatea și aspectele deosebite pe care le oferă o astfel de necropolă.

Vârsta medie la deces are valoarea de 28,75 ani pentru întreaga necropolă, dar este de 36,55 ani la bărbați și de 36,23 ani la femei. Valorile aproape egale se pot explica prin faptul că femeile înhumate în incinta bisericii proveneau din familii cu bunăstare materială și implicit cu condiții de viață mai bune. Totodată, vârsta medie la deces calculată pe totalul populației (28,75 ani) este diminuată prin faptul că au fost introduse în calcule și vârstele la deces ale copiilor, la care nu s-a putut determina sexul antropologic.

Sex ratio (indicele de masculinitate) este un alt indicator paleodemografic care ne relevă vitalitatea unei populații, puterea ei de regenerare și de creștere, bineînțeles corelat și cu alți indicatori paleodemografici și nu numai. În cazul acestei necropole, *sex ratio* este de 1,87 (15 bărbați și 8 femei), o valoare foarte mare, care indică o debalansare a potențialului demografic. Acest indicator nu este edificator din punct de vedere demografic în această situație, dar ne relevă un fapt important al vremurilor, anume că statutul femeii nu era egal cu cel al bărbatului și, astfel, foarte puține femei puteau beneficia de o înhumare în incinta bisericii. Aceste femei aveau un statut special sau erau personalități marcante ale nobilimii vremurilor, cum ar fi soția pitarului Dumitru Buzo, pe nume Cristina (M50) sau Maria Spancioc (M48), femeie avută, care în baza unei donații a „cumpărat dreptul de a fi înhumată în biserică” (Eșanu, Postică 2019, p. 158).

Mortalitatea este un indicator care a fost analizat la nivelul întregii populații și separat pe intervale de vârstă cuprinse între 20–x ani. Speranța de viață la naștere (e^0x) nu este edificatoare și nici nu ne oferă indicii clare. Dar mortalitatea infantilă, cu cele două categorii ale sale (*infans* I, cu interval între 0–7 ani și *infans* II, cu intervalul între 7–14 ani) însumate, este de 25% – valoare ridicată, similară cu mortalitatea înregistrată la necropole obișnuite din acea vreme. Valorile mortalităților infantile sunt mai mari la necropolele ordinare ale vremii, putând depăși chiar și o treime din populație. Ca exemplu putem lua necropola din localitatea Lozova–*La hotar*

cu Vornicenii din Republica Moldova, unde mortalitatea în rândul copiilor și adolescenților este de aproape 40% (Simalcsik 2012; Simalcsik *et alii* 2014). Această situație se înregistrează și în cazul necropolelor bine reprezentate statistic, ca cea de la Săbăoani, punctul Berindești–Săbăoani, unde o treime din populație nu a atins pragul vârstei de 20 de ani (Simalcsik 2021, p. 112). Deducem că bolile copilăriei făceau victime în toate păturile sociale, indiferent de cât de înstărită era familia. Desigur, cunoștințele medicale nu puteau furniza remedii pentru multe boli în acea perioadă.

Caracteristicile tipologice sunt o amprentă biologică ce poate caracteriza o populație sau un grup populațional. Pentru grupele formate mai târziu, atunci când adaptarea și-a pierdut semnificația vitală, se propune denumirea de „tipuri antropologice". Am folosit în acest studiu sistemul propus de P. Boev (1972), care cuprinde trei tipuri primare, tipuri secundare şi mai multe grupuri.

La nicio populație, nici măcar preistorică, nu se poate vorbi de un singur tip antropologic, indiferent de arealul său de răspândire. Metisajul între diferitele tipuri antropologice a avut loc nu numai în zonele de contact ale arealelor de răspândire populațională, ci într-un anumit grad şi în adâncimea arealelor, ceea ce a dus la încălcarea şi suprapunerea lor. Astfel, arealele tipurilor antropologice umane au pierdut din izolare, s-au rupt şi au suferit mixturi (Bunak, Nesturch, Roginskij 1941; Biasutti 1959).

Un fapt interesant este acela că tipologia mediteranoidă se regăsește mai slab reprezentată în defavoarea tipurilor dinaroide, nordoide şi est-europoide (ostice). În cazul seriei analizate de noi, avem de a face cu o puternică amalgamare de tipuri antropologice, care prin originea diferită a indivizilor acestei necropole pun o amprentă foarte eterogenă acestui grup de indivizi. Această eterogenitate întărește faptul că persoanele din această necropolă mai specială sunt din zone geografice diverse, altele decât cele ale lăcașului de cult.

Bibliografie

Alexeev, Debetz 1964: V. P. Alexeev, G. F. Debetz, *Kraniometria. Metodika Antropologhiceskih Issledovanij*, Moscova, 1964.

Al-Oumaoui, Jimenez-Brobeil, Souich 2004: I. Al-Oumaoui, S. Jimenez-Brobeil, P. Souich, *Markers of activity patterns in some populations of the Iberian Peninsula*, International Journal of Osteoarchaeology 14, 2004, p. 343–359.

Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998: A. C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge, 1998.

Bach 1965: H. Bach, *Zur Berenchnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette*, Anthropologischer Anzeiger 29, 1965, p. 12–21.

Baker 1974: J. R. Baker, *Race*, Oxford University Press, New York, Londra, 1974.

Barnes 1994: E. Barnes, *Developmental defects of the axial skeleton in paleopathology*, Niwot, 1994.

Barnes 2012: E. Barnes, *Atlas of Developmental Field Anomalies of the Human Skeleton: A Paleopathology Perspective*, Hoboken, 2012.

Biasutti 1959: R. Biasutti, *Le Razze e I Popoli della Terra*, vol. I–IV, Torino, 1959.

Blanchard 2010: B. K. Blanchard, *A study of the accuracy and reliability of sex estimation methods of the human pelvis*, A Thesis presented to the Faculty of California State University, Chico, 2010, p. 6–27.

Boev 1972: P. Boev, *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwelt und deren Bedeutung*Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Sofia, 1972.

Breitinger 1938: E. Breitinger, *Zur Berenchnung der Korperhohe aus den langen Gliedmassenknochen*, Anthropologischer Anzeiger 14, 1938, p. 249–274.

Brickley, Ives 2008: M. Brickley, R. Ives, *Bioarchaeology of Metabolic Bone Disease*, Oxford, 2008.

Broca 1875: P. Broca, *Instructions craniologiques et craniométriques*, Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris 2, 1875, p. 1–204.

Brothwell 1981: D. R. Brothwell, *Digging up bones*, Ithaca, New York, 1981.

Bruzek 2002: J. Bruzek, *A method for visual determination of sex, using the human hip bone*, American Journal of Physical Anthropology 117, 2002, p. 157–168.

Buikstra, Ubelaker 1994: J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series, No 44, Fayetteville, 1994.

Bunak, Nesturch, Roginskij 1941: V. V Bunak., M. F. Nesturch, I. I. Roginskij, *Antropologhija. Kratkij kurs*, Moscova, 1941.

Chapman 1997: N. E. Chapman, *Evidence for Spanish influence on activity induced musculoskeletal stress markers at Pecos Pueblo*, International Journal of Osteoarchaeology 8, 1997, p. 390–411.

Connell 2008: B Connell., *Preservation and archaeological data*. În: N. Powers (Ed.), *Human osteology method statement*, Londra, 2008, p. 9–11.

Coon 1939: C. S. Coon, *The Races of Europe*, New York, 1939.

Eickstedt 1934: E. von Eickstedt, *Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit*, Stuttgart, 1934.

Eșanu, Postică 2019: A. Eșanu, Gh. Postică (Coord.), *Mănăstirea Căpriana cu Schitul Condrița (secolul al XV-lea – începutul secolului al XXI-lea): Studii, documente și materiale*, Chișinău, 2019.

Fazekas, Kosa 1978: I. Gy. Fazekas, F. Kosa, *Forensic Fetal Osteology*, Budapesta, 1978.

Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1979: D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal, *Recommandations pour determiner l'age et le sexe sur le squelette*, Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris 13, 6, 1, 1979, p. 7–45.

Hawkey 1998: D. E. Hawkey, *Disability compassion and the skeletal record: using musculoskeletal stress markers (MSM) to reconstruct an osteobiography from early New Mexico*, International Journal of Osteoarchaeology 8, 1998, p. 326–340.

Hawkey, Merbs 1995: D. E Hawkey, Ch. F. Merbs, *Activity-induced musculoskeletal stress markers (MSM) and subsistence strategy changes among ancient Hudson Bay Eskimos*, International Journal of Osteoarchaeology 5, 4, 1995, p. 324–338.

Jeanty 1983: P. Jeanty, *Fetal limb biometry*, Radiology 147, 1983, p. 601–602.

Katzenberg, Saunders 2008: M. A. Katzenberg, R. S. Saunders, *Biological Anthropology of the Human Skeleton*, Hoboken, 2008.

King 1981: J. C. King, *The Biology of race*, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1981.

Latham, Finnegan 2010: K. E. Latham, M. Finnegan, *Age Estimation of the Human Skeleton*, Illinois, Springfield, 2010.

Mann, Hunt 2005: R. W. Mann, D. R. Hunt, *Photographic Regional Atlas of Bone Disease: A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton*, Illinois, Springfield, 2005.

Mann, Hunt, Lozanoff 2016: R. W. Mann, D. R. Hunt, S. Lozanoff, *Photographic Regional Atlas of Non-Metric Traits and Anatomical Variants in the Human Skeleton*, Illinois, Springfield, 2016.

Manouvrier 1892: L. Manouvrier, *Determination de la taille d'après les grands os des members*, Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris 1, 4, 1892, p. 347–402.

Maresh 1955: M. M Maresh., *Linear growth of long bones of extremities from infancy through adolescence*, American Journal of Diseases of Children 89, 1955, p. 725–742.

Maresh 1970: M. M. Maresh, *Measurements from roentgenograms*. În: R.W. McCammon (Ed.), *Human Growth and Development*, Springfield, Illionois, 1970.

Martin 1928: R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie*, 2nd ed., Jena, 1928.

Martin, Saller 1957–1966: R. Martin, K. Saller, *Lehrbuch de Anthropologie*, Stuttgart, 1957–1966.

Mays 1998: S. Mays, *The archaeology of human bones*, Londra, New York, 1998.

MEF 1961: P. G. Dmitriev (Ed.), *Moldavija v jepohu feodalizma: XV v. – pervaja chetvert' XVII v. Slavjano-moldavskie gramoty, Moldavija v jepohu feudalizma*, Chișinău, 1961, vol. I.

Molleson 2007: T. Molleson, *A method for the study of activity related skeletal morphologies*, Bioarchaeology of the Near East 1, 2007, p. 5–33.

Molleson, Blondiaux 1994: T. Molleson, J. Blondiaux, *Riders' bones from Kish*, Cambridge Archaeological Journal 4, 1994, p. 312–316.

Moorrees, Fanning, Hunt 1963: C. F. A. Moorrees, E. A. Fanning, E. E. Hunt, *Age variation of formation stages for ten permanent teeth*, Journal of Dental Research 42, 1963, p. 1490–1502.

Myszka, Piontek 2012: A. Myszka, J. Piontek, *Variation of Musculoskeletal Stress Markers in the Medieval Population from Cedynia (Poland) – proposal of Standardized Scoring Method Application*, Collegium Antropologicum 36, 3, 2012, p. 1009–1017.

Nemeskéri, Harsányi, Acsády 1960: J. Nemeskéri, L. Harsányi, Gy. Acsády, *Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden*, Anthropologischer Anzeiger 24, 1960, p. 70–95.

Olivier 1969: G. Olivier, *Practical anthropology*, Michigan, Springfield, 1969.

Ortner 2003: D. J. Ortner, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Oxford, 2003.

Pálfi, Dutour 1996: Gy. Pálfi, O. Dutour, *Activity-induced skeletal markers in historical anthropological material*, International Journal of Osteoarchaeology 11, 1, 1996, p. 41–55.

Pearson 1899: K. Pearson, *Mathematic contributions to the theory of evolution. On the reconstruction of stature of prehistoric races*, Philosophical Transactions of the Royal Society A 192, 1899, p. 169–244.

Périer 1935: A. L Périer, *Observation sur le phénomène de l'abrasion dentaire fonctionnelle chez un groupe ethnique inférieur*, Odontologie 28, 10, 1935, p. 687–697.

Périer 1949: A. L. Périer, *Usure, abrasion, érosion*, Pratique Odonto-Stomatologique 140, 1949, p. 1–7.

Robb 1998: J. E. Robb, *The interpretation of skeletal muscle sites: a statistical approach*, International Journal of Osteoarchaeology 8, 5, 1998, p. 363–377.

Roberts, Manchester 2007: Ch. Roberts, K. Manchester, *The Archaeology of Disease*, Ithaca, New York, 2007.

Schaefer, Black, Scheuer 2009: M. Schaefer, S. Black, L. Scheuer, *Juvenile osteology*, London, New York, 2009.

Schmitt 2005: A. Schmitt, *Une nouvelle methode pour estimer l'age au deces des adultes a partir de la surface sacro-pelvienne iliaque*, Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris 17, 1–2, 2005, p. 1–13.

Simalcsik 2012: A. Simalcsik, *Analiza antropologică a seriei scheletice descoperite în necropola medievală de la Lozova, secolele XIV–XV*, Revista Arheologică 8, 1–2, 2012, p. 316–343.

Simalcsik 2021: R. D. Simalcsik, *Evoluția în timp a structurii antropologice a populațiilor de pe teritoriul comunei Săbăoani, județul Neamț*, Cluj-Napoca, 2021.

Simalcsik, Simalcsik, Groza 2014: R. D. Simalcsik, A. Simalcsik, V. M. Groza, *Dental enamel hypoplasia. Investigations on the bones exhumed from the medieval necropole of Lozova (Republic of Moldova), XIV–XV centuries*, Memoirs of the Scientific Sections of the Romanian Academy 37, 2014, p. 85–96.

Smith, Knight 1984: B. G. Smith, J. K. Knight, *An index for measuring the wear of teeth*, British Dental Journal 156, 1984, p. 435–438.

Stevens Coon 1954: C. Stevens Coon, *The Races of Europe*, New York, 1954.

Stoicescu 1971: N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. sec. XIV–XVII*, București, 1971.

Stradalova 1975: V. Stradalova, *Sex differences and sex determination on the sacrum*, Anthropos 13, 3, 1975, p. 237–244.

Trotter, Gleser 1952: M. Trotter, G. Gleser, *Estimation of stature from long bones of American whites and Negroes*, American Journal of Physical Anthropology 10, 1952, p. 469–514.

Trotter, Gleser 1958: M. Trotter, G. Gleser, *A Reevaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken during Life and of Long Bones after Death*, American Journal of Physical Anthropology 16, 1958, p. 79–123.

Ubelaker 1979: D. H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis and Interpretation*, Washington D.C., 1979.

Vallois 1934: H. V. Vallois, *La valeur raciale des mensurations et indices du tronc et des membres: essai de classification*, Premier Congrès Internationale des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Londra, 1934, p. 119–120.

Vallois 1944: H. V. Vallois, *Les races humaines*, Paris, 1944.

Vallois 1953: H. V. Vallois, *Race*. În: A. L. Kroeber (Ed.), *Anthropology today: an encyclopedic inventory*, Chicago, 1953, p. 145–162.

Vallois 1965: H. V. Vallois, *Anthropometric Techniques*, Current Anthropology 6, 2, 1965, p. 127–143.

Waldron 2009: T. Waldron, *Palaeopathology*, Cambridge, New York, 2009.

Walrath, Turner, Bruzek 2004: D. E. Walrath, P. Turner, J. Bruzek, *Reliability test of the visual assessment of cranial traits for sex determination*, American Journal of Physical Anthropology 125, 2004, p. 132–137.

White, Folkens 2005: T. D. White, P. A. Folkens, *The Human Bone Manual*, Amsterdam, Boston, 2005.